

УДК 069.014.1.364.378.

Верхотурова Мар'яна Андріївна

кандидатка історичних наук,
професорка кафедри гуманітарних наук
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
(Львів, Україна)
marianawerhoturova@gmail.com

Шулешов Дмитро Олександрович

курсант факультету ракетних військ і артилерії
Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
(Львів, Україна)
shuleshovdmuro@gmail.com

Mariana A. Verkhoturova

Candidate of Historical Sciences (PhD)
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)

Dmytro O. Shuleshov

Cadet,
Faculty of Rocket and Gun Artillery,
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine)

ВАЖЛИВІСТЬ ВШАНУВАННЯ ПОДВИГІВ ГЕРОЇВ АТО (ООС) НА ПРИКЛАДІ ТЕМАТИЧНОЇ ВИСТАВКИ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

THE IMPORTANCE OF HONORING THE HEROES OF THE ATO (JFO) ON THE EXAMPLE OF A THEMATIC EXHIBITION OF THE MUSEUM OF HISTORY OF HETMAN PETRO SAHAIDACHNYI NATIONAL ARMY ACADEMY

Анотація

Нині в Україні все більшої актуальності набуває висвітлення в музейних експозиціях подій на сході України. У статті розглядається тематична виставка Музею історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, присвячена подіям АТО (ООС), як приклад майданчика для суспільного діалогу та його впливу на формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: події АТО (ООС), учасники бойових дій, Музей історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Abstract

Today, the issue of coverage of events in the East of Ukraine through museums is becoming increasingly relevant. The article considers a thematic exhibition of the Museum of History of Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy dedicated to the events of ATO (JFO) as a platform for public dialogue and its influence on the formation of civil society in Ukraine.

Key words: ATO (JFO) events, combatants, Museum of History of Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy.

Нині все більшої актуальності набуває висвітлення в музеях подій на сході України – нових трагічних та героїчних сторінок історії нашої держави. Книга пам'яті полеглих за Україну в зоні проведення АТО (ООС) станом на 20 серпня 2019 р. налічувала 4 175 загиблих¹. За даними Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, на 01.07.2019 р. статус учасника бойових дій офіційно надано 369 451² особі. З кожним місяцем ці числа зростають. Окремо варто наголосити на тому, що наведені дані вказані без врахування кількості бійців добровольчих батальйонів, волонтерів та медичних працівників. Для порівняння, у 2017 р. в Україні було зареєстровано понад 303 198 учасників АТО, 5 538 осіб із інвалідністю внаслідок участі в АТО, 7 956 членів сімей загиблих (померлих) в АТО. На захист територіальної цілісності України у 2014 р. стали люди різних віку, професій, політичних поглядів, але зі спільним баченням свого життя в мирній незалежній державі. Українське суспільство здобуло безпрецедентний досвід консолідації зусиль цивільного

¹ Книга пам'яті полеглих за Україну в зоні проведення АТО (ООС) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://memorybook.org.ua/> (дата звернення: 01.11.2019). – Назва з екрана.

² Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій / [Електронний ресурс]: Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції. – Режим доступу: <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html> (дата звернення: 29.11.2019). – Назва з екрана.

населення та військовослужбовців у боротьбі проти ворога. Не менш актуальною є потреба єднання, коли йдеться про адаптацію військових до мирного життя після їхнього повернення із зони виконання бойових завдань.

Гібридна війна на сході України ведеться не лише за цілісність кордонів, це – політичне, інформаційне, економічне та збройне протистояння. За визначенням відомого українського політолога Є. Магди, це – боротьба за громадянську свідомість та за важелі впливу на неї³. В такому контексті інформаційна наповненість музейної експозиції має стимулювати відвідувача формувати власну думку на означену проблематику. Тому виставка повинна бути інформативною, сучасною, повідомляти не тільки “сухі” факти, а й через експоновані предмети, фотографії та документи емоційно розповідати про події війни, об’єктивно висвітлювати їхні передумови та наслідки. Такі виставки можуть стати ефективними майданчиками для суспільного діалогу, який сприятиме кращому розумінню та усвідомленню наслідків означених подій цивільним населенням та відчуттю військовиками значимості свого внеску у боротьбу, що є важливою умовою їхньої адаптації до мирного життя після повернення із зони виконання бойових завдань.

Об’єктом дослідження є експозиція Музею історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (далі – НАСВ), присвячена участі військовослужбовців у АТО (ООС). Предмет дослідження – музейна виставка, присвячена подіям АТО (ООС), як майданчик для комунікації та її вплив на формування патріотичної громадянської позиції військовослужбовців та цивільних громадян стосовно подій на сході України.

Проблематика висвітлення подій АТО (ООС) в Україні через музейні експозиції майже не представлена у фаховій літературі. Джерелами з означеної проблематики є створена за підтримки Національного військово-історичного музею України “Книга пам’яті полеглих за Україну в зоні проведення АТО (ООС)” та створена авторським колективом НАСВ книга документальних свідчень “Світла пам’ять Героям полеглим. Честь і слава Героям живим”, яка містить детальну інформацію про сучасних героїв України, які були чи є вихованцями та офіцерами Академії⁴. Дотичними до теми є праці, пов’язані з вихованням громадянської свідомості, адаптації військовослужбовців до мирного життя після повернення із зони виконання бойових завдань, дослідження гібридної війни на сході України⁵, експозиція Музею історії Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, присвячена подіям АТО (ООС).

Громадянська свідомість у соціальному вимірі є категорією, що спонукає людину усвідомлювати себе як громадянина, викликає розуміння власної соціальної ролі. Громадянська свідомість базується на патріотизмі та бажанні зробити внесок у розвиток своєї держави, це один із важливих факторів формування громадянської позиції. Громадянська позиція кожної людини формується поступово, у процесі усвідомлення суспільно-значущих подій. На її формування впливає чимало факторів, зокрема культурно-інформаційне середовище, яке визначає моральні цінності. Стійка громадянська позиція громадян є запорукою ефективності функціонування і розвитку держави⁶. В контексті подій на сході України, на нашу думку, важливою є розбудова суспільного дискурсу щодо розуміння персонального громадянського внеску учасників бойових дій. Вважаємо, що громадянська свідомість сучасного українця повинна формуватися водночас із усвідомленням подій війни та її наслідків, одним із яких є поява в нашому суспільстві ветеранів війни, серед яких немало молодших за Незалежність України.

У створенні інформаційного простору для такого дискурсу велику роль відіграють вітчизняні музеї. У багато із них із початком війни на сході України створили виставки, які ознайомлювали з реаліями війни, демонстрували ворожі боєприпаси, обгорілі залишки військової техніки, військову форму, документи, розписані на фронті прапори, фотографії, листи та інші предмети матеріальної культури, що стали артефактами війни.

Форпост українського війська на заході України – НАСВ – є навчальним закладом, де українські військовослужбовці зростають як фахівці, їх виховують свідомими громадянами та патріотами своєї держави. Одним із структурних підрозділів НАСВ є Музей історії, експозиція якого присвячена історії ВНЗ з часу його заснування до сьогодення. Особливу увагу в ній приділили військовому героїзму та професіоналізму вихованців. Із початком війни на сході України офіцерський склад, курсанти та випускники НАСВ беруть активну участь у бойових діях, постійно відбуваючи ротації в зоні АТО (ООС). Це не могло залишитися поза увагою Музею, в якому, власне, й була створена відповідна виставка із кількох тематичних блоків.

Перший блок присвячено участі курсантів та офіцерів у АТО (ООС) відповідно до їхньої належності до структурних підрозділів НАСВ: Військового коледжу сержантського складу, факультету підготовки спеціалістів бойового (оперативного) забезпечення, Інституту морально-психологічного забезпечення, факультету ракетних військ і артилерії, факультету бойового застосування військ.

Активну участь у житті навчального закладу бере Центр військового капеланства, а центром духовного життя НАСВ є храм святого архистратига Михаїла, священнослужителі якого із 2014 р. здійснюють постійні ротації в зоні бойових дій. Діяльності капеланів у АТО (ООС) – богослужінням, волонтерству, спорудженню каплиць, допомозі бійцям у протезуванні – присвячено окремий виставковий стенд із фотографіями.

Чимало курсантів НАСВ є учасниками бойових дій. Після повернення із фронту вони вирішили здобувати військову

3 Магда Є. Гібридна війна. Вжити і перемогти. – Харків: Віват, 2015. – 304 с.

4 Книга пам’яті полеглих за Україну в зоні проведення АТО (ООС)...; Світла пам’ять Героям полеглим. Честь і слава Героям живим / П. П. Ткачук, О. В. Баб’як, Ю. В. Гусар, Т. Т. Гривул, І. Р. Кривий. – Львів: НАСВ, 2017. – 457 с.

5 Барабаш В. Роль громадянської самосвідомості у процесі громадянського виховання особистості // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Вип. 125. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 48–52; Магда Є. Вказ. праця; Ковальчук В. Виховання громадянської свідомості молоді в контексті освітніх реформ: досвід США / [Електронний ресурс]: Освітня політика. Портал громадських експертів. – Режим доступу: <http://education-ua.org/ua/porivnyalna-pedagogika/466-vikhovannya-gromadyanskoji-svidomosti-molodi-v-konteksti-osvitnikh-reform-dosvid-ssha> (дата звернення: 29.10.2019). – Назва з екрана; Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 45–51.

6 Ковальчук В. Вказ. праця.

освіту, бажаючи опанувати теорію та поглибити здобуті практичні навички. Такий свідомий вибір фаху позитивно впливає на навчальний процес. Часто саме учасники бойових дій стають командирами навчальних груп, передаючи власний досвід особовому складу у вирішенні тих чи тих завдань. Другий блок виставки “Бойовий досвід у навчальному процесі” ознайомлює відвідувачів виставки із фронтовими світлинами курсантів та розповідає про їхню участь у бойових діях, надання психологічної допомоги, цивільно-військове співробітництво. Інформаційна наповненість означеного виставкового блоку спрямована на демонстрацію важливості бойового досвіду вихованців НАСВ для навчального процесу в закладі, що, своєю чергою, є мотивуючим фактором для активної навчальної роботи курсантів-учасників АТО.

Центром виставки є стенди, присвячені випускникам НАСВ, удостоєним найвищих державних нагород – звання Героя України, ордена “За мужність” та ордена Богдана Хмельницького.

Окремий стенд присвячено десятиєм випускникам та офіцерам НАСВ (трьом – посмертно), яким присвоєно вищу державну нагороду – звання Героя України. На стенді зображено орден Золотої зірки, містяться тексти Указу Президента України про звання Героя України та Статуту звання Героя України. Фотографії орденоносців супроводжуються їхніми короткими біографіями та описами подій, у яких військовослужбовці проявили героїзм.

На двох тематичних стендах розміщені фотографії кавалерів ордена “За мужність” I ступеня (1), II ступеня (1) та III ступеня (44 особи), а також кавалерів ордену Богдана Хмельницького, якими стали 179 військовослужбовців, зокрема I ступеня (1), II ступеня (9) та III ступеня (169 осіб).

Найбільшочішими є втрати: на стенді світлої пам’яті героїчно загиблих курсантів та офіцерів – напис “Назавжди в наших серцях”. Вшануванню пам’яті полеглих за Батьківщину випускників Академії присвячена видана у 2017 р. книга “Світла пам’ять Героям полеглим. Честь і слава Героям живим”.

У 2015 р. перед головним корпусом Академії відкрили Алею Слави та пам’ятний монумент випускникам, які загинули в зоні проведення АТО (ООС): їхні імена викарбувані золотими літерами на гранітних стендах. Станом на 5 вересня 2019 р. – День пам’яті захисників України, які загинули у боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність нашої держави, пантеон загиблих героїв-вихованців та військовослужбовців НАСВ налічував 60 осіб.

В експозиції виставки є привезені із фронту пам’ятні особисті речі військових: розгрукка, пістолет ПМ та ракетниця зі згорілого танка, пошкоджене вибухом гранати під час виконання завдання в зоні АТО особисте спорядження, власник якого – військовослужбовець, отримав тяжке поранення. Є і військова форма, каска, шеврони тощо. Поруч експонуються уламки ворожих снарядів.

Завершальний стенд виставки демонструє фотографії зі Слов’янська, Донецького аеропорту, Савур-могили, Дебальцевого. Кілька світлин присвячені міжнародній підтримці української армії та діяльності волонтерів.

Діти – майбутнє України. Часто саме дитячі малюнки, наповнені щирою любов’ю до Батьківщини, піднімають бойовий дух в окопах. Комунікація “дитина–солдат” допомагає військовослужбовцю усвідомити сенс і необхідність його участі у боротьбі, стає необхідним променем тепла на фронті. Водночас діти, створюючи послання солдатам, змалку залучаються до активної участі в житті своєї держави, формуються як громадяни. Діти не оминули увагою і музей НАСВ. Учні Львівського художнього ліцею при Львівській національній академії мистецтв вшанували безпрецедентний подвиг українських військовослужбовців – оборону Донецького аеропорту, в якій брали участь курсанти та випускники навчального закладу. Маленькі художники створили деталізовану інсталяцію боїв за аеропорт. Над інсталяцією розміщено подаровану Музею колективом “Арт-галереї Вишинської” картину І. Цап’яка “Воїни світла”: готові до бою українські солдати зображені на тлі синього неба серед пшеничного поля. Виставку символічно завершує скульптура “Українські кіборги” – дарунок випускниці Львівської національної академії мистецтв Н. Музичко. Ці твори є одним із виявів того, як мистецтво відгукується на події в державі, формуючи ще одну гілку суспільного дискурсу.

Виставка є персоніфікованою – кожне фото чи експонат належать комусь із курсантів, офіцерів чи випускників Академії. Це, своєю чергою, додатково формує стійку громадянську позицію та чітке розуміння військовослужбовцями важливості виконання власного обов’язку перед Батьківщиною.

Вважаємо важливою місією українських музеїв будь-якого профілю створення хоча б невеликої тематичної виставки. Адже на бій за Україну з усіх міст та сіл стали громадяни різних професій: лікарі, біологи, етнографи, ветеринари, інженери, вчителі, кравці, будівельники, архітектори, музиканти, і цей перелік можна продовжувати.

Інформаційне наповнення експозицій, присвячених АТО (ООС), на нашу думку, повинне спрямовувати суспільний дискурс у русло розуміння персональних подвигів військовослужбовців – захисників України, пропагувати значимість доблесті в захисті цілісності кордонів держави. Після пережитих подій ветеранам війни та їхнім родинам важливо знати, що суспільство цінує їхній внесок у мирне життя країни, розуміє ризики та жертви, на які пішли сім’ї тих, хто захищав Україну.

Думками на цю тему ділиться учасник бойових дій на сході України, курсант факультету ракетних військ і артилерії НАСВ Дмитро Шулешов:

“Особисто для мене експозиції на тему АТО (ООС) мають дуже глибокий зміст. Як один із прикладів, наведу ситуацію, яка зі мною трапилася у 2015 році. Підрозділ, у якому я відбував службу за мобілізацією, розташовувався на полігоні міста Рівного. Я їхав містом у маршрутці й побачив на площі біля кінопалацу маленьку за масштабом «атошну» експозицію, яка демонструвала реалії війни на ту мить. Коли я підійшов до цієї виставки, для мене немов зупинився час: я бачив ці осколки, які, можливо, скалічили чиєсь життя чи взагалі забрали його. Бачив ці залишки «подарунків» від ворога. За кожним із цих предметів була якась історія війни. Історія кожного з нас, хто був на цій війні. Кожен у таких предметах бачить і згадує щось своє. І неважливо, знайомий ти з власником цієї речі чи ні, ти точно знаєш, це – історія воїнів на війні.

Такими ж воїнами в тилах країни, яка перебуває у стані війни, на мою думку, нині є музейні працівники, які повинні боротися за громадянську свідомість суспільства. Для солдат та їхніх сімей важливо розуміти, що про ті жертви, на які вони

пішли під час війни, суспільство пам'ятає.

Важко передати ті почуття, які викликала в мене фотографія в експозиції АТО в нас у Академії, коли я побачив стадіон свого рідного міста. Кожна така експозиція дозволяє людям емоційно зануритися в ті реальні події, які відбувалися та відбуваються в нашій державі. Візуалізація допомагає зберегти громадянську свідомість та ініціювати патріотичне піднесення свого народу. Залучити громаду до співпереживання та викликати почуття гордості на прикладах сучасних героїв. Людям, які залишилися осторонь на фізичному чи емоційному рівні, продемонструвати ціну свободи, незалежності, мирного неба, спокійних ночей без обстрілів, без комендантського часу і без постійного відчуття небезпеки. Демонстрацією героїчних вчинків воїнів надихати людей і робити їх патріотами. Такі експозиції мають нести посил гордості за нашу новітню історію, віддавати шану полеглим героям, ставити інтереси держави вище особистих, об'єднувати суспільство. Завдяки цим виставкам громада дізнається та відчуває переживання людей, воїнів, які у скрутну годину стали на захист своєї Батьківщини.

Я розмовляв із хлопцями та дівчатами, курсантами Академії, які відвідали експозицію Музею історії НАСВ, присвячену АТО. І, коментуючи свої відчуття, багато людей зізнавалося, що насамперед шукали ті миті, в яких особисто брали участь, тих людей, із якими несли тяжкий тягар страшних днів. Почуття дуже різні після відвідування експозицій на таку тематику. Це й приємні спогади про побратимів, світлі миті, гордість за дух нашого війська, розуміння єдності, величі українського народу.

Україна проходить важкий шлях. Починаючи з Майдану, тисячі героїв віддали своє життя задля нашого майбутнього. Людина, яка знає ціну незалежності, матиме свідому громадянську позицію. Вшанування новітніх героїчних сторінок боротьби українців через музейні експозиції демонструватиме сучасному та майбутнім поколінням гідність, честь, незламність духу, любов до Батьківщини громадян України. Вважаю, що ми не маємо жодного морального права забути ціну, яку заплатив кожен причетний до війни солдат, волонтер, медик, доброволець, уклавши частинку себе в цю війну. Нині кожен громадянин України є безпосереднім учасником, творцем її новітньої історії.

Моє завдання як військового – боронити кордон і суверенітет нашої держави. Першочергове завдання музейників, на мою думку в контексті цих подій, – стати посередником між солдатом та цивільним, створювати майданчики, де через музейну експозицію солдат знатиме, що суспільство шанує його подвиг, а цивільний бачитиме, через що проходить військовий, захищаючи Батьківщину. Для солдата важливо мати тил та відчувати суспільну підтримку із твердою позицією, щоб усвідомлювати: все що він робить – не даремно!"

Враховуючи те, що кількість учасників бойових дій невпинно зростає, питання створення майданчиків для суспільного діалогу та громадянського дискурсу, якими можуть стати музейні експозиції, є все більш нагальним. Музейна виставка безпосередньо впливає на формування історико-культурного інформаційного простору, є важливим засобом комунікацій. На прикладі тематичної експозиції Музею історії НАСВ у статті проаналізовано важливість висвітлення персональної участі військовослужбовців у зоні бойових дій на сході України. Вважаємо, що в контексті подій на сході України сучасний музей має стати ефективним майданчиком для суспільних дискусій між учасниками бойових дій та цивільним населенням. Це сприятиме як кращій адаптації військових до мирного життя, так і кращому розумінню подій війни тих, хто не брав у ній участі. Продемонстрована можливість створення додаткових гілок комунікацій для українського суспільства: дитина – військовий, митець – солдат, цивільний – військовий, військовий – цивільний у музеї, що сприятиме консолідації громадян. У контексті викликів та загроз, які нині постали перед державою, український музей повинен створювати якісний інформаційний продукт, здатний впливати на формування стійкої громадянської позиції, що, своєю чергою, сприятиме зміцненню соціального інституту громадянського суспільства в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш В.* Роль громадянської самосвідомості у процесі громадянського виховання особистості // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Вип. 125. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 48–52.
2. Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій / [Електронний ресурс]: Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції. – Режим доступу: <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html> (дата звернення: 29.11.2019). – Назва з екрана.
3. Книга пам'яті полеглих за Україну в зоні проведення АТО (ООС) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://memorybook.org.ua/> (дата звернення: 01.11.2019). – Назва з екрана.
4. *Ковальчук В.* Виховання громадянської свідомості молоді в контексті освітніх реформ: досвід США / [Електронний ресурс]: Освітня політика. Портал громадських експертів. – Режим доступу: <http://education-ua.org/ua/porivnyalna-pedagogika/466-vikhovannya-gromadyanskoji-svidomosti-molodi-v-konteksti-osvitnikh-reform-dosvid-ssha> (дата звернення: 29.10.2019). – Назва з екрана.
5. *Магда Є.* Гібридна війна. Вжити і перемогти. – Харків: Віват, 2015. – 304 с.
6. *Паніч Ю.* Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах // Політичний менеджмент. –2006. – № 6. – С. 45–51.
7. Світла пам'ять Героям полеглим. Честь і слава Героям живим / П. П. Ткачук, О. В. Баб'як, Ю. В. Гусар, Т. Т. Гривул, І. Р. Кривий. – Львів: НАСВ, 2017. – 457 с.

REFERENCES

1. *Barabash V.* Rol hromadianskoi samosvidomosti u protsesi hromadianskoho vykhovannia osobystosti // Naukovi zapysky. Seriya: Pedagogichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats. – Vyp. 125. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – S. 48–52.
2. Informatsiia shchodo nadannia statusu uchashnyka boiovykh diy / [Elektronnyi resurs]: Derzhavna sluzhba Ukrainy u spravakh veteraniv viyny ta uchashnykiv antyterorystychnoi operatsii. – Rezhym dostupu: <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchashnyka-bojovykh-dij.html> (data zvernennia: 29. 10. 2019). – Nazva z ekrana.
3. Knyha pamiaty polehlykh za Ukrainu v zoni provedennia ATO (OOS) / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://memorybook.org.ua/> (data zvernennia: 1. 11. 2019). – Nazva z ekrana.
4. *Kovalchuk V.* Vykhovannia hromadianskoi svidomosti molodi v konteksti osvity reform: dosvid SSHA / [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://education-ua.org/ua/porivnyalna-pedagogika/466-vikhovannya-gromadyanskoji-svidomosti-molodi-v-konteksti-osvity-reform-dosvid-ssha> (data zvernennia: 29. 10. 2019). – Nazva z ekrana.
5. *Mahda Ye.* Hibrydna viyna. Vyzhyty i peremohty. – Kharkiv: Vivat, 2015. – 304 s.
6. *Panich Yu.* Natsionalna svidomist ukrainskykh hromadian v suchasnykh umovakh // Potitychnyi menedzhment. – 2006. – № 6 – S. 47–51.
7. Svitla pamiat Heroiam polehlym. Chest i slava Heroiam zhyvym / P. P. Tkachuk, O. V. Babiak, Yu. V. Husar, T. T. Hryvul, I. R. Kryvyi. – Lviv: NASV, 2017. – 446 s.